

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ВИТОКИ НУЛЬСУФІКСАЛЬНОЇ ДЕРИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА

*Визначено склад похідних іменників із суфіксами **ъ** (<-ѡ), **-ѣ** (<-ї), **-а** (<-ā) в праслов'янській мові, їхнє значення. Показано, яку вторинну конкретну семантику розвивали деривати з первинним абстрактним значенням. З'ясовано, що ці форманти в праслов'янській мові мали специфічний характер: виконували роль дериваційних засобів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання. Тематичний суфікс згодом повністю поглинувся флексією й роль словотворчого форманта став виконувати суфікс, позбавлений матеріального вираження. До нульового суфікса на праслов'янському мовному ґрунті перейшли й давні «живі» суфікси **-ja** і **-jъ**, у яких **ј** «розчинявся» в структурі слова й зникав, спричинивши в сполученні з негубними приголосними низку чергувань, а з губними появу епентетичного **І**. Значна частина праслов'янських утворень перейшла в українську мову, створивши прецедент творення нових нульсуфіксальних субстантивів з широкою гамою лексико-словотвірних значень.*

Ключові слова: тематичний суфікс, первинне словотвірне значення, вторинна семантика, дефонологізація йота, нульовий суфікс, морфологічні чергування.

Історія формування афіксальної словотвірної системи українського іменника може бути досліджена на основі докладного опису окремих фрагментів цієї системи – історії творення згаданого класу слів за допомогою конкретних формантів. Матеріально виражені іменникові афікси в діяхронічному аспекті досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці. Окрім загальних описів історичного творення іменників (С. П. Бевзенко, С. П. Самійленко), у слов'янській лінгвістиці є ряд вагомих розвідок, присвячених вивченню словотвірної системи українського (східнослов'янського) іменника на певних синхронних зрізах (Ж. Ж. Варбот, А. Д. Бурячок, Л. Л. Гумецька, О. П. Білих, Л. І. Молодих, Л. М. Хаценко та ін.). Історичний коментар до ряду українських словотворчих формантів та їх функціонування на загальнослов'янському тлі знаходимо в працях Л. А. Булаховського, І. І. Ковалика. Історія окремих формантів

чи груп формантів в українській мові подана в ряді спеціальних праць українських мовознавців (П. І. Білоусенко, В. В. Грещук, Н. О. Задорожня, А. В. Майборода, Г. І. Малишко, В. В. Німчук, І. С. Олійник, Г. В. Семиренко, В. В. Токар, В. І. Токар, В. Ф. Христенко, Г. В. Чернецька та ін.). У вивчення історії суфіксального творення іменників багато праці доклали польські дериватологи (М. Балій, М. Голінська-Баранова, Й. П. Гурський, П. Зволінський, Б. Ліндерт та ін.).

Картину функціонування іменникових словотворчих формантів на різних етапах розвитку української мови суттєво доповнюють антропонімічні й топонімічні дослідження (В. О. Горпинич, М. О. Демчук, А. М. Залеський, Р. Й. Керста, Н. П. Москальова, О. Д. Неділько, В. В. Німчук, Ю. К. Редько, О. Б. Ткаченко, З. Т. Франко, М. Л. Худаш, П. П. Чучка та ін.). Багатий матеріал про іменникові суфікси подано в працях з історичної лексикології.

У цих та інших розвідках з історичного творення українського іменника нульсуфіксальні похідні здебільшого випадали з розгляду, оскільки поняття нульсуфіксального творення було сформоване лише в 50-х роках, а термін утвердився в українській дериватології на початку 80-х років.

Для того, щоб з'ясувати генезу нульсуфіксальної деривації українського іменника, треба звернутися до мовних фактів попереднього періоду. Праслов'янські реконструкції сучасних нульсуфіксальних субстантивів мали матеріально виражені словотворчі форманти. Це тематичні суфікси *ь* (<-ǫ), *-ь* (<-ī), *-а* (<-ā), виникнення основ з якими відносять до пізнього періоду історії індоєвропейської мови. Лінгвісти звернули увагу на те, що згадані елементи оформлюють переважно основи з абстрактним значенням. Підтвердження цьому – численні девербативи (*nomina actionis* – назви опредметнених дій), які здебільшого стали виникати в пізній період життя індоєвропейців [1, с. 134], причому нові основи, на думку дослідників, відображають більш розвинутий (абстрактний) тип мислення людини.

Реконструкції праслов'янського періоду свідчать про те, що всі три суфікси мали багато спільного, адже всі вони творили девербативи на позначення *фізичної чи інтелектуальної дії*, часом це назви *одномоментних дій*, які можуть бути повторені,

назви *поступальних руху газів, води, повітря* тощо, наприклад, деривати з суфіксом **-a** (<ā): **běža* (ЕССЯ, 2, 93) 'втеча, рух бігом' (**běgti*, **běžati*); **duma* (5, 154) 'нарада' від **dumati*; **ěda* (6, 38) 'споживання їжі' співвідносно **ědati* 'їсти, з'їдати'; **jazda / jězda* (8, 162) 'їзда, поїздка, виїзд' (**jězditi*); **lěza* (15, 33–34) 'лазання' від **lězti* 'повзти, лазити, проникати'; **sapa* (ЕСУМ, V, 178) 'дихання, сопіння', пов'язано чергуванням голосних із **sopěti* тощо. Звертає на себе увагу велика кількість *префіксальних* похідних із цим значенням типу **obkopa* (ЕССЯ, 27, 146) 'окопування кукурудзи' (**obkopati*); **obxorna* (79) 'збереження, спасіння, охорона', **obxorniti* 'зберегти, захистити'; **oblava / *oblova* (237) 'облава, полювання на великого лісового звіра'; *otъpora* (38, 44) 'опір, захист, боротьба, відповідь' від **otъperti* із закономірним для цього типу імен вокалізмом **o** та ін. Деривати на **ъ** (<ǫ): *běgъ* (ЕССЯ, 2, 61) від **běgti*, **bégati*; **bodъ* (2, 154) 'укол гострим, удар' співвідносно з дієсловом **bodъ/*bosti*; **dъxъ* (5, 178) 'дихання' співвідносно з **dъxati/*dъxnъti*; **dъxъ* (200) 'дихання, подих', похідне від **dъxati*; **gonъ* (7, 26–27) 'погоня, полювання, переслідування' співвідносно з **gъnati/*ženъ/*goniti*; **xodъ* (8, 51) 'ходіння, рух' (**xoditi*); *jъzvozъ* (ЕССЯ, 9, 101) 'підйом у гору, перевезення вантажів, нагору' від дієслова **jъzvezti* 'вивезти нагору'; **konъ* (10, 195–196) 'виконання, виготовлення', похідне з кореневим голосним **-o-** від дієслова **čęti* 'почати, затіяти тощо'; **kopъ* (11, 28) 'копання, закопування'; **kotъ* (211); 'окот' (**kotiti se* 'котитися, народжувати, плодити'); **kovъ* (12, 14–15) 'підковування', **kovati* 'кувати, підковувати'; **lomъ* (16, 24) 'спустошення, ламання'; **metъ* (18, 122) 'метання, кидок, бійка' (**metati*); **obxodъ* (27, 70) 'обхід, патрулювання' від **obxoditi*; **obkopъ* (146) 'те саме, що **obkopa*'; **orzpregъ* (34, 172) 'розпрягання, суперечка' (**orzpęti* 'розпрягти, звільнити від чогось, роз'єднати'; **orzrězъ* (214) 'розсічення, оброблення туші тварини, розрізання, розпилювання'; **orzšěкъ* (249) 'вирубка лісу' (**orzšěkti*); **promyslъ* (ЕСУМ, IV, 597) 'міркування', від **promysliti* 'обмірковувати'; **sapъ* (V, 178) 'дихання, сопіння', пов'язано чергуванням голосних із **sopěti*; **skripъ* (287) 'скрип', пор. **skripati* 'скрипіти, хрустіти'; **trepotъ/*trepetъ* (630)

* Повторювані елементи в паспортизаціях джерел опускаються.

‘тремтіння’, пов’язані з *trepotati*/**trepetati* ‘тремтіти’ та багато ін. Похідні із суфіксом **-ь** (<-ī): **bojь* (ЭССЯ, 2, 167) ‘бій, битва, війна, бійка’, співвідносно з **biti* (чергування ої); **děľь* (5, 9) ‘поділ, розділення чогось’, твірна основа дієслова **děliti*; **grajь* (7, 102) ‘каркання, крик, шум’ від **grajati*; **jezbojь* (9, 17) ‘розбій, грабіжницький напад’, похідне з іменним -о- вокалізмом від **jъzbiti* ‘перебити, вибити, вбити’; **kopь* (38) ‘копання, закопування’ (**kopati*); **lomь* (16, 30) ‘бурелом’ від **lomiti*; **orzpašь* (31, 122) ‘зорювання’ (**orzpaxati*, *orzpašq*); **zeľь* (W-Š, 49) ‘весняна оранка’ (**zeľti*, **zeľq*); **dělь* (Там само) ‘поділ’, (**děliti*) та ін.

Розглядані суфікси брали активну участь у творенні найменувань *вчинків людей, проявів їхнього характеру, морально-етичних понять*, зокрема, суфікс **-а** (<ā): **gana* (ЭССЯ, 6, 99) ‘образа, хула, проступок, безчестя’ (**ganati*); **kleveta* (10, 14–15–16) ‘звинувачення, наклеп, донос’ (**klevetati*); **obvēsa* (31, 27) ‘обман у зважуванні’, (**obvēsiti*); **obvida* (47) ‘несправедливість, підлість, образа, шкода’, **obvideti* ‘образити, нашкодити, приписати комусь несправедливу вину’; **obkaza* (27, 108) ‘хвастощі’, **obkazati* ‘виявити, заявити, представитися, довести, задемонструвати’; **orzpusta* (34, 186) ‘розпуста, розпущеність, пустощі, свавілля’ та ін. Деривати з формантом **ь** (<-ǫ): **blǫďь* (ЭССЯ, 21, 126) ‘безпутність, омана, розпуста, блуд, ересь, прелюбодіяння’ (**blędq* / **blesti*); **obkazь* (27, 108) ‘те саме, що **obkaza*’; **orzruхь* (34, 225) ‘розорення, заколот’ (**orzrušiti* ‘руйнувати, розорити, обвалити’); **rogь* (ЕСУМ, V, 133) ‘лайка, образа, наруга’ від **rogati* ‘образати, насміхатися’ тощо. Похідні з суфіксом **-ь** (<-ī): **blęďь* (ЭССЯ, 2, 114) ‘розпуста, обман, омана’ від **blęsti* / **blędq*; **jezbojь* (9, 17) ‘буйство, буйний вчинок, побиття’, пор. **jъzbiti*; **orzpustь* (34, 186) ‘розпуста, розбещеність, пустощі, свавілля’; **lvъь* (W-Š, 49) ‘брехня’ (**lvgati*) та ін.

Серед праслов’янських реконструкцій вирізняється група назв *фізичного, психічного стану людини, найменувань стосунків у колективі, суспільстві, погодних умов, явищ природи, епідеміологічного стану* тощо, наприклад, утворення з суфіксом **-а** (<ā): **bēda* (ЭССЯ, 2, 54) ‘біда, нещастя, горе’, співвідносно з **bēditi* (*se*) ‘мучитися, бідувати’; **dokuka* (5, 59)

‘неприємність, досада’ від **dokučati* / **dokučiti*; **dosada* (80) ‘прикрість, почуття незадоволення’; **drěma* (109–110) ‘дрімота, сонливість’; **gruda* (7, 153) ‘тошнота, відраза’, споріднене з **gruditi* ‘гризти, мучити, псувати’; **lija* (15, 102) ‘злива’, (**lijati* ‘наливати, лити, розливати’); *otl̥ga* (ЕСУМ, I, 393) ‘відлига’ (**otl̥gn̥ti* ‘полегшити, послабити’); **obida* (IV, 131), певне, від **obvideti* ‘дивитися мимо’; **s̥m̥ota* (V, 331) ‘збурення’ **s̥m̥otiti* ‘збурити, скаламутити’; **studa* (457) ‘прохолода, свіжість, холод, мороз’ **studiti* ‘охолоджувати, прохолоджувати’ та ін. Близькою до цієї групи є *найменування хвороб*, наприклад: *jъzgaga* (ЕССЯ, 9, 27) ‘печія’, пов’язано **jъžegt’i* чи **jъžega*; **kl̥ka* ‘хвороба ніг у гусей, жуйних тварин хвороба, епідемія’, співвідносно з дієсловами **kl̥kati* / **kl̥čati* ‘присідати на задні ноги, слабнути, кульгати, ставати на коліна’ (10, 31–32); **loma* ‘відчуття ломоти в тілі’ (16, 12) від **lomati*; **prokaza* (ЕСУМ, IV, 595) ‘проказа, лепра’ (**prokaziti* ‘знищити’). Деривати на -ь (<-ō): **borgь* (202) ‘страждання, печаль’ (**bergt’i* ‘берегти, зберігати, дотримуватися’), з -о-вокалізмом; **drěmь* (5, 109–110) ‘дрімота, сонливість’ (**drěmati*); **gněvь* (6, 169) ‘гнів’ (**gněviti* ‘сердити, гнівити’); **goldь* (6, 199) ‘голод’ споріднене з **žylděti*; **klopotь* ‘клопоти, турбота, шум, стук’ від **klopotati* ‘турбувати, набридати’ (10, 70–71); **kolomotь* (146–147) ‘суперечка’ співвідносно з **kolomotiti* ‘мутити, заважати, опечалювати’; **morkь* (19, 234) ‘морок, темнота’, (**mьrkn̥ti*); **orzrostь* (34, 98) ‘ріст, розквіт, розвиток, розмноження, збільшення, розростання, розширення’; **orzpadь* (107) ‘стан розпаду, розкладання’ (**orzpasti* / **orzpad̥*); *orzruхь* (225) ‘руйнування, розорення, заколот’, **orzrušiti* ‘зруйнувати, знешкодити, розорити, обвалити’; **trusь* (ЕСУМ, V, 658) ‘страх’, пов’язано із **tr̥esti* ‘трясти’. Сюди ж і кілька *найменувань хвороб*: **jъzsъrь* (ЕССЯ, 9, 75–76) ‘висип на шкірі’ співвідносно з **jъzsupti* / **jъzsъr̥* та **jъzsyupati* ‘висипати, вилити’; **kl̥kь* (10, 31–32) ‘те саме, що **kl̥ka*’; **morь* (19, 250) ‘чума, мор, епідемія, смертність’ (**mert̥i*); **naboжь* (21, 212) ‘чиряк, набряк, мозоль’; **primetь* (ЕСУМ, IV, 573) ‘те що прокинулося, підкинулося (про хворобу)’ від **(pri)metati* тощо. Похідні з суфіксом -ь (<-ī): **bolь* (ЕССЯ, 2, 191) ‘печаль’, від **bol̥ti*; **kapь* (9, 151) ‘крововилив у мозок, апоплексія’, певне, споріднене з **kapiti*; **kolь* (10, 166); ‘біль колюча’ (**koliti* / *kolt̥i*).

Серед праслов'янських реконструкцій також немало найменувань осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, утворених за допомогою суфікса **-a** (<ā): **buka* (ЭССЯ, 3, 87) 'дурень, відлюдник', **bukati* 'кричати, ревіти, плакати'; **buta* (101) 'нерозумна людина', пор. **butati*, 'штовхати, бити', **butiti* 'гордитися, зазнаватися'; **doja* (5, 52) 'годувальниця, мати грудної дитини' від **dojiti* 'доїти, годувати грудьми'; **lega* 'ледащо', похідне від **legati* 'лягати, влягтися' (15, 54); **lopa* 'ненажера', **lopati* 'їсти, лопатися, тріскатися' (16, 36); **mara* (17, 20) 'грягнула (жінка)' (**marati*); **mьda* (20, 205) 'квола, немічна людина, ледар, зівака, слаборозвинута дитина', **mьdati* / **mьdēti* 'погано робити, марніти, хиріти, тліти'; **mymra* (41) 'людина, яка повільно й невиразно говорить' (**mymrati*, **mymrēti* / **mymriti*); **sluga* (ЕСУМ, V, 309), співвідносне зі **služiti*. Суфікс **-ь** (<ǫ): **drebь* (ЭССЯ, 5, 106) 'маленька людина' похідне від дієслова **drebiti* 'кришити, робити маленькими шматочками'; **jьzvьrgь* 'ізгой, вигнанець' (**jьzvьrgati*, **jьzvьrgiti* 'викидати, народити мертвонародженим, спотворювати, вироджуватися, псуватися'); **momotь* (19, 203) 'заїка, німий, недотепа, боромотун' (**momotati* 'говорити нерозбірливо'); **obgurь* (27, 47) 'неслух, уперта людина' (**obgurēti* / **obguriti* 'очманіти, здуріти, остовпіти, затятися'; **netegь* (ЕСУМ, IV, 80) 'ледача, хвора людина', від **ne tegti* 'не тягти, не могли'; **smьrdь* (V, 317) 'простий селянин', **smьrdēti*. Суфікс **-ь** (<ī): **blędь* (ЭССЯ, 2, 114) 'розпутна жінка', первинно назва дії з переходом у розряд імен діячів від **blesti* / **blędę*; **jezbojь* (9, 17) 'розбійник, злодій, бандит', пор. **jьzbiti* 'вибити, вбити'; **jьzrodь* (97) 'виродок, дитя, потомок' (**jьzrodit*); **lynь* (17, 35) 'ледар', **lyn'ati* 'ухилитися від роботи, тинятися без мети'; **manь* (203) 'обманщик', *maniti* 'приманювати, обманювати, спокушати'; *orzpustь* (186) 'бешкетник, бешкетниця' тощо.

Поміж вторинних найменувань близько десятка назв тварин, рослин за характерними ознаками. Деривати з суфіксом **-a** (<ā): **buka* (ЭССЯ, 3, 87) 'чорт, примара' від **bukati*; **graka* 'грак' (**grakati*) (7, 102–103); **lęza* (15, 33–34) 'в'юн' від **lęzti* 'повзти, лазити, проникати'; **muka* (20, 178) 'корова' від **mukati*; **gaga* (ЕСУМ, I, 448) 'вид водоплавної птиці', співвідносне зі звуконаслідувальним **gagati* тощо. Зрідка трапляються й

реконструкти на позначення *рослин*: **drěma* (ЕССЯ, 5, 109–110) 'рослина дрімуча смолянка, **drěmati*; **otava* (ЕСУМ, IV, 231) 'трава, що виростає на місці скошеної', пов'язане з **otaviti* 'оживити, зміцнити'. Суфікс **-ь** (<**-ǫ**) продукує здебільшого назви *птахів*: **buxь* (ЕССЯ, 3, 81) 'птах пугач, сова' – звуконаслідувальне утворення від **buxati*; **bъzunь* 'хрущ, джміль, чорний жук' – похідне від звуконаслідувальної основи, представленій в дієсловах **bъzati*, **bъziti* (144); *čарь* (ЕССЯ, 4, 20) 'чапля' від *čapati* (4, 20) **grakь* (7, 102–103) 'ворона, грак' від **grakati* 'каркати'; **klesьь*/**klestь* (10, 13) 'пташка горіхівка, кедрівка' – віддієслівне утворення від **kleskati* 'плескати, клацати' зі збереженням звуконаслідувального статусу; **klopь* (71–72) 'клоп, кліщ', похідне з іменним вокалізмом **-о-** від дієслова **klepati*; **kokotь* (117–118) 'півень', звуконаслідувальне утворення від **kokotati* / **kokъtati*, пор. **kočetyь*, **kogutyь* та ін. За нашими даними, *назв рослин*, утворених за допомогою суфікса **-ь** (<**-ǫ**), було небагато: **drěstь* (ЕССЯ, 5, 110) 'водяна рослина', певне, від дієслова **dristati*, оскільки ця й близькі до неї рослини використовувалися як шлункові ліки; **bleкь* (ЕСУМ, I, 207) семантика, пор. **blekotati*, **blekati* 'белькотіти, невиразно говорити'; **omanь* (IV, 184) семантика від **(o)maniti* 'манити', назву пояснюють тим, що ця рослина має наркотичну дію; **xvastь* (VI, 163) 'бур'ян', очевидно, від **xvastati* 'хапати', значення 'бур'ян', мабуть, появилось в тих рослин, що чіпляються. З суфіксом **-ь** (<**-i**) утворено близько десятка назв *тварин*, наприклад: **klečь* (ЕССЯ, 10, 29–30) 'погана коняка, кляча' від **klečati*; **lynь* (17, 35) 'тварина, що линяє'; **molь* (19, 203) 'міл, маленький метелик, гусениця, що псує переважно шерстяні речі', споріднено з **melti* / **melq*.

Етимологи реконструювали багато іменників з розгляданими суфіксами, що позначають предмети неживої природи, серед яких маємо низку *назв місцин* з суфіксом **-а** (<**-ā**): **cěsta* – давній регіоналізм зі значенням 'дорога', укладачі ЕССЯ вважають, що *cěsta* – віддієслівне похідне від **cěstiti* 'чистити, зривати листя' (ЕССЯ, 3, 188); **dira* (5, 30–31) 'дірка, тріщина, свердловина, отвір' (**dirati*); **dorga* (74) 'дорога, шлях', похідне з **-о-** вокалізмом від дієслова **dъrgati* 'тремтіти, трястися, штовхати, підстрибувати'; **dъrba* (219) 'зорана цілина, дерн', похідне від **dъrbati* 'шкребити, знімати дерн'; **jъzvolka* (9, 99)

‘підйом угору, схил гори’, похідне від **jъzvelkt’i*; **kova* ‘каменоломня’ похідне від **kovati* (12, 5); **meta* (18, 122) ‘місце закидання рибацьких сітей’ (**metati*); **lopa* (16, 36) ‘яма’, пор. **lopati* ‘бити, вдаряти’; *měta* (18, 221) ‘мітка, відмітина, знак’ (**mětiti*); *oblaza* (27, 237) ‘гірська стежина, обхід, обхідна дорога’ (**oblaziti*); **sqtъka* (ЕСУМ, V, 485) ‘стик (у т. ч. дня і ночі); проміжок’, пов’язане із **(sɔ)тъkɔ*, **(sɔ)tykati*, **(sɔ)тъknɔti*. Суфікс **ъ** (<-ѡ) теж брав участь у творенні локативів за характерними ознаками: **brodъ* (ЭССЯ, 3, 37) ‘мілке місце, брід’, похідне з -о-вокалізмом від дієслівної основи **bresti* (<**bredti*), **broditi*); **glibъ* (6, 125) ‘трясовина, багно, бруд, болото’ від **glibati* ‘ходити, загрузаючи в багні, снігу’; **grɔzъ* (7, 151-152) ‘болото, багно, трясина’ – іменник, співвідносний з дієсловами **grɔziti* ‘занурювати, загрузати’, **grɛznɔti* **jezgybъ* (9, 33) ‘підвищення, згин, складка, злом, закрут’ (**jъzgybati*); **jъzlogъ* (43) ‘схил’ (**jъzlegt’i* ‘вилягтися’); **klonъ* (10, 68) ‘ухил, пагориста місцевість’ (**kloniti*); **kopъ* (11, 28) ‘кар’єр, місце роботи’ (*kopati*); **logъ* (15, 248-249) ‘місце лежання, улоговина, цілина, занедбане поле’ пов’язане з **legt’i*, **ležati* ‘лежати’; *obklonъ* (27, 125) ‘згин, поворот, ріки (дороги), схил’ (**obkloniti* (*se*) ‘нахилити, зігнути’); **obkosъ* (154) ‘обкошене місце, пропуск при косінні’ (*obkositi*); **obkrɔgъ* (185) ‘округа, околиця, округ’ (*okrɔžiti*); **obvorъ* (31, 93) ‘загороджене поле, загороджений вигін для тварин, загороджена ділянка, паркан, хлів для тварин’ (**obverti*); **orzčepъ* (33, 23) ‘розщелина, тріщина, щілина’ від **orzčepiti* ‘розщепити, розділити’; *virъ* (ЕСУМ, I, 379) ‘вир’ від **vъrěti*; **omɔtъ* (IV, 189) ‘ковбаня, вир’, пов’язано з **omɔtiti* ‘(за-)мутити’; **tokъ* (V, 578) ‘утоптане для молотби місце’ від **tekti* ‘бігти, текти’; **tɔlo* (583) ‘дно, основа, ґрунт’, пов’язане із **(s)тъlati* ‘розстилати’. Досить широко представлені просторові назви (переважно за характерними ознаками денотатів) з суфіксом -ъ (<-ѣ): **garъ* ‘випалене місце’, похідне від дієслова **gorti* чи співвідносне з ітеративом **garati* (ЭССЯ, 6, 102–103); **glibъ* (125) ‘трясовина, багно’; від **glibati* ‘ходити, грузнучи в грязюці, снігу’; **grɔzъ* (151) ‘багнисте місце, болото’ споріднене з **grɔzъ*, але безпосередньо співвідносне, на думку укладачів ЭССЯ, з **grɔziti*; **lomъ* (16, 30) ‘місце в лісі, завалене сухими деревами’ (**lomiti*); **metъ* (18, 122) ‘місце закидання рибацьких сітей’ (**metati*); **obvortъ* (96) ‘межа між полями’; **orzpašъ* (34,

122) 'зорана земля, ділянка' (**orzpaxati* / **orzpašq*); **čistь* (W-Ś, 49) 'очищене місце, місце, звільнене від зарослів' (*čistiti*); **zěbь* (Там само) 'поле, зоране під сіяння весною' (**zěbti* / **zěbq*).

За допомогою цих суфіксів утворено немало найменувань інструментів, їхніх складників: наприклад, з формантом -а (<ā): **dęga* (ЕССЯ, 5, 24) 'супоня, ремінь для переноски вантажів', пов'язано з **dęgti* 'тягнути, рухатися'; **dьrma* 'граблі, борона' від **dьrmati* 'трусити, розкачувати, тримати в руках' (223); **kova* 'обух сокири, підкова' (**kovati*) (12, 5); **obkrqta* (27, 189) 'знаряддя для орання' (**obkrqti* 'повернути, обкрутити, обв'язати'); **orměra* (34, 23) 'прилад для вимірювання' (**orměriti*); **orzpona* (37) 'прилад, на якому розтягують сукно' (**orzpēti*); **orzpora* (139) 'розпорка, гальмо в повозці' (**orzperti*); **prqga* (ЕСУМ, IV, 616) 'деталь ткацького верстата', пов'язано чергуванням з **pregti* 'напружувати, натягувати'; **struga* (V, 450) 'човен», очевидно, пов'язане з **strьgati* 'стругати' тощо. Суфікс ь (<ǫ): **bodь* (ЕССЯ, 2, 154) 'вістря, штик, колючка'; **botь* (225) 'великий дерев'яний молот, кийок, бовт' (**botati*); **britь* (3, 32) 'вістря, лезо' співвідносне з **briti* 'голити, стригти, сікти'; **bьltь* (120) 'стріла, метальна зброя, снаряд, яким лякають рибу' (**bьltati* 'заважати, мутити, бовтати'); **čukь* (4, 132) 'молот, молоток' від дієслова **čukati* 'бити, стукати вдаряти'; **dьlbь* (5, 206–207) 'долото', похідне від **dьlbtі* 'довбати'; **xlqđь* (8, 39) 'палка, жердина, острога, хворостина' (**xlēdnqti* 'бити палицею'); **ььzrazь* (9, 66) 'колодки в чоботарів, прищепа' (**ььzraziti* 'показати, вирізати, витягнути ривком'); **klepь* (10, 10–11) 'те, чим відбивають косу' **klepati* 'бити в било, клепало, відбивати косу, сапу, сокиру на наковальні, кувати'; **kovь* (12, 14–15) 'підкова, окови, наковальня, метал' (**kovati* 'кувати, підковувати, заковувати, в кайдани'); **lęкь* (15, 63) 'пастка, петля, сильце' (**lękti* чи **lękati* 'ставити сильця на птахів, ставити пастку'); **obkovь* (27, 156) 'кайдани, скаба, обруч' (**obkovati*); **batь* (ЕСУМ, I, 149) 'палка' (**batati* 'бити, рубати'); **čepь* (330) 'затичка, чан, чіп тощо' (**čapati* 'чіпляти, хапати'); **pero* (IV, 352), пов'язане з **perti* 'перти'; **prqgь* (616) 'те саме, що *prqga*', **smьkь/smukь* (V, 320) 'палка, дрючок, очищена гілка', пов'язане зі **smьkati* тощо. Із суфіксом -ь (<ī) таких назв трапляється дещо менше: **сєрь* (ЕССЯ, 3, 187) 'ланцюг', **сєріти* 'різати, рвати, нести, тягнути, рубати'; **metь* (18, 122) 'предмет метання'

(*metati); **obgrebь* (27, 29) 'ніж для очищення мотик (скребок)' (**obgrebti*); **orzponь* (34, 37) 'прилад, на якому розтягують сукно, лук, розпорка' (**orzpęti*); **potačь* (ЕСУМ, IV, 539) 'прилад для намотування ниток' (**potačati* (ітератив), **potočiti* 'повертати'); **lečь* (W-Ś, 49) 'сильце' (**lēkti / lekō*).

Серед девербативів виявлено немало назв *речовин, матеріалів, продуктів харчування* і т. ін. Утворення з суфіксом **-a** (<ā>): **drasta* (ЭССЯ, 5, 103) 'перегній, тріска, сміття' (**drastiti* 'бити, дряпати'); **ēda* (6, 38) 'їжа'; **greza* 'грязь', співвідносне з **grezati* 'занурюватися, грузнути' (7, 124); **jъztrava* (9, 80–81) 'їжа' від **jъztraviti* 'з'їсти, переварювати їжу'; **jъzvara* (89) 'сир; сметана, слаба горілка, кип'ячене молоко, сиворотка'; **jъzvolka* (99) 'екстракт, витяжка' (**jъzvelkti* 'витягнути'); **l'uxa* (15, 206–207) 'поганий напій, бурда' (**l'uxati* 'жадібно пити, глитати'); **loča* 'розведена борошном вода, яка дається свиням, пійло' (**ločiti* 'хлебтати') (244); *měša* (18, 210) 'суміш; їжа, яка є сумішшю чогось' (**měšati*); **obgrva* (27, 34) 'паливо'; **obpōka/*obpuka* (29, 9) 'черепок, черепиця, цегла'; **skvara* (ЕСУМ, V, 268) 'чад', пов'язане зі **skverti* 'розтоплювати'; **smola* (326) 'смола, варена смола, вар; живиця', очевидно, пов'язане чергуванням голосних зі **smaliti* 'смалити, пекти, закопчувати', **smel-ti* 'палити, тліти, жаріти; повільно горіти'. Деривати з суфіксом **-ь** (<-ō>): **drobь* (ЭССЯ, 5, 119–120) 'січка, труха, дрібні частини чогось' співвідносне з **drobiti* 'дробити, розламувати, крушити, ламати, розбивати на дрібні частини'; **jъzvarь* (9, 90) 'відвар, щойно зварений холодець' (**jъzvariti*); **kadь* 'копченина' (**kaditi*) (111); *mazь* (18, 23) 'мазь, замазка, штукатурка' (**mazati* 'мазати, бруднити, штукатурити'); **muzgь* (20, 202) 'сік дерева, місиво, грязь, муляка' (**muzgati* 'мазати, забруднювати'); **mъzgь* (21, 19) 'гниль, тля' співвідносне з **mъzgnęti* 'марніти, сиріти, гнити'; **obkropь* (27, 182) 'укроп, відвар з укропу, гаряча вода, кип'яток' (**obkropiti* 'окропити, зволожити, оббризкати'); **orzsolь* (ЕСУМ, V, 113) 'солоня рідина' (**(orz)soliti*). Сюди ж можна віднести *найменування легких субстанцій*, пов'язаних зі змінами матерії: **bьlkь* (ЭССЯ, 3, 118–119) 'вогонь, полум'я, пожежа, спалах' (**bьlkatі* 'палати, спалахувати'); *čadь* (4, 9) 'чад, дим, угар', споріднене із **kaditi* з пом'якшенням *ka-* > *ča-*), пор. **kadь* (9, 111) 'чад, дим'; *čurь* (134) 'дим, чад' від *čuriti* 'диміти, чадити'; **obkurь* (27, 214) 'дим,

яким підкурюють бджіл, димове багаття для захисту від комарів' (**obkuriti*); **skvarь* (ЕСУМ, V, 268) 'чад', пов'язане зі **skverti* 'розтоплювати' та ін. Похідні з суфіксом **-ь** (<-ī): **čadь* (ЭССЯ, 4, 10), співвідносне з **čadь*, від **kaditi*; **garь* 'гарь, попіл, щось горіле', ім'я з продовженим кореневим голосним, похідне від дієслова **gorti* чи ітератива **garati* (6, 102–103); **grežь* 'грязь, нечистота', співвідносне з дієсловом **grežnōti* 'занурюватися, утопати, ув'язнутися в чому-небудь' (7, 125); **ločь* (15, 244) 'розведене водою борошно для свиней, пійло, бурда, помиї', похідне від дієслова **ločiti*; **mazь* (18, 34) 'мазь, жир, сало, дьоготь, змазувальний матеріал' (**mazati*); **obgordь* (27, 7) 'те, чим обгороджують'.

У досліджуваній період, судячи за реконструкціями, немало було *найменувань споруд, будівельних конструкцій, їхніх елементів, деталей*, що мали з суфікс **-а** (<-ā): **dolba* (ЭССЯ, 5, 59–60) 'жолоб, паз в дереві, отвір, виямка', похідне з -о-вокалізмом від дієслова **dylbati* / **dylbti* / **dylbiti* чи первинного **delbti* 'довбати, видовблювати'; **jezgorda* (9, 30) 'будова, тин, загорожа', певно, від **jъzgorditi*; **obgorda* (27, 7) 'місто, фортеця, огорожа'; **obkapa* (102) 'водостік, жолоб, скат даху для стоку дощової води, навіс над чим-небудь' (**obkapati*); **obklada* (111) 'огорожа, обшивка' (**obkladati*); **obkroma* (181) 'карниз, перила, рамка' (**okromiti* 'стесати, оббити, зробити рамку'); *obvęza/obvęza* (31, 45) «верхня частина плоту з верби (паркан)» (*obvęzati*); **nora* (ЕСУМ, V, 111) 'нора' (**noriti*, **nerti* 'поринати, занурювати, топити'). Пор. деривати з формантом **-ь** (<-ō): **borgь* (ЭССЯ, 2, 202) 'яма, дах на чотирьох стовпах' співвідносне з **bergti* 'берегти, зберігати, дотримуватися', з -о-вокалізмом, ідеться про співвідносність, а не похідність, оскільки може це слово має праіндоевропейську давність; **gordь* (7, 37) 'місто, фортеця, огорожа, замок, паркан'; **grobь* (133) 'могила, склеп, гробниця, яма для чогось, рів' (**grebti*); **kapь* (9, 149–150) 'водостік, жолоб' (**kapati*); **obgordь* (27, 7) 'огорожа, загорідка, паркан'; **obklepь* (119) 'засув дверний, віконний; зруб колодязя' (**obklepati* / **obklepiti*); **obvęzь* (31, 45) 'верхня частина плоту з верби' (**obvęzati* 'обв'язати, перев'язати'); **prtvorь* (ЕСУМ, IV, 580) 'прибудова', від **prtvoriti* 'прибудувати'; **strugь* (V, 450) 'човен', очевидно, пов'язане з **stręgati* 'стругати' та ін. Дериватів такого семантичного типу з

суфіксом **-ь** (<**-ī**) виявлено менше: **obgordь** (ЭССЯ, 27, 7) 'огорожа, загорідка, паркан', ***obkladь** (111) 'огорожа, обшивка' (***obkladati** 'обкладати закривати'); ***obklepь** (119) 'зруб колодязя' (***obklepati** / ***obklepiti** 'окувати з усіх боків') та деякі ін.

Виразною є група найменувань *залишків, відходів* від чогось з суфіксом **-а** (<**-ā**): ***dropa** (ЭССЯ, 5, 125) 'виноградні вичавки', пов'язано з ***drapati** 'драти, вищипувати, рвати'; ***drozga** (128) 'окалина, тріски' (***drozgati** 'місити, давити, товкти'); ***jъzgara** (9, 27–28) 'те, що залишилось після вигорання масла, окалина, сажа, попіл' (***jъzgorēti**); ***mъta** (20, 139) 'виноградні вичавки, осад, відстій', похідне з **-o-** вокалізмом від кореня з **-e-** вокалізмом ***meto** / ***mesti**; ***obkuja** (27, 210) 'залізні обломки, відходи, вигарки, шлак, окалина, стружка при обробці металу' (***obkujō**, ***obkuvati**); ***obvēja** (31, 20) 'відходи при віянні, полова', ***obvējati** 'обвіювати, обдувати вітром, продувати' та ін. Не менш представницькою є група номенів на **-ь** (<**-ǫ**): ***dreбь** (ЭССЯ, 5, 106) 'вичіски шерсті, льону, коноплі', від дієслова ***drebiti**, 'кришити, робити маленькими шматочками'; ***jъzmetь** (9, 45–46) 'сміття, хлам, непотрібна річ, покидьки' (***jъzmesti**, ***jъzmětati** 'викинути, вимести, вигребти'); ***jъzgarь** (27–28) 'те, що залишилось після вигорання масла, окалина, сажа, попіл' (***jъzgorēti**); ***obgreбь** (27, 29) 'вичіски куделі чи льону' (***obgrebti**). Пор. також деривати на **-ь** (<**-ī**): ***jъzgarь** (ЭССЯ, 9, 27–28) 'те, саме, що ***jъzgara**'; ***mъtь** (20, 139) 'те саме, що ***mъta**'; ***obgreбь** (27, 29) 'вичіски куделі чи льону' (***obgrebti**); ***obvējь** (31, 20) 'те саме, що ***obvēja**' (***obvējati**); ***orzmajь** (34, 5) 'розмарин, те, що розвивається, чудодійне зілля' від ***orzmajati** 'розвіяти, розсіяти, розігнати, розпуститися'.

Представницькою є також група іменників на позначення *одягу, взуття, військових обладунків, їхніх деталей*. Деривати із суфіксом **-а** (<**-ā**): ***dega** 'супоня, ремінь', співвідносно з ***degt'i**, пор. складення ***obdegati** (ЭССЯ, 5, 24); ***kotul'a** 'деталь одягу чи кінської зброї', співвідносно з ***kotul'ati** 'котити, катати, валяти' (11, 208–209); ***obxvota** (27, 90) 'вид спідниці, жіночого верхнього одягу' (***obxvotiti** 'охопити'); ***obklopa** (125) 'броня, панцир, кольчуга', ***obklopiti** 'покрити, закрити, покрити бронею, панциром, одягти кольчугу, панцир'; **obkrqga** (185) 'головний платок' (***okrqžiti**); ***obkrqta** (189) 'одяг, сукня' ***obkrqti**

‘обгорнути, обвити, одягнути, нарядити’; **obvora* (31, 92) ‘вид взуття; оборка, сборка в одязі’, **obverti* ‘сунути, всунути, пробратися’; **riža* (ЕСУМ, V, 75) ‘одяг, верхній одяг’, певне, від **rězati* ‘різати’; **svŭita* (193) ‘сукно, одяг’ пов’язане зі **(sŭ)viti* ‘вити, звивати’. Девербативи з суфіксом **ъ** (<-ō): **gyzdъ* (ЭССЯ, 7, 223) ‘прикраса, наряд’, споріднене з **gyzdati* ‘прикрашати, наряджати’; **obdybъ* (27, 57) ‘верхній одяг, теплий одяг’ (**obgybati*, **obgъbnŭti* ‘обвивати, завернути’); **obklopъ* (125) ‘броня, панцир, кольчуга’ (**obklopiti* ‘покрити, закрити, покрити бронєю, панциром, одягти кольчугу’); **obkrasъ* (169) ‘прикраса, окраса’, **obkrasiti* ‘прикрасити, привести в порядок, нарядити’; **obkrŭgъ* (185) ‘головний платок’; **obvelkъ* (31, 10) ‘одяг, оправа, костюм’ (**obvelkt’i* (se)); **pojasъ* (ЕСУМ, IV, 549) від **pojasiti* ‘оперізувати, оперезати’. Дериватів на **-ъ** (<-ī) такого семантичного типу виявлено небагато: **kootulъ* ‘деталь одягу чи кінської збруї’, співвідносно з **kotul’ati* ‘котити, катати, валяти’ (ЭССЯ, 11, 208–209); **obvēsъ* (31, 27) ‘завіса, фіранка’ (**obvēsiti* ‘повісити білизну для сушіння’); **derъ* (W–Ś, 49) ‘подертий одяг, шмаття’ (**derŭ*, **dъrati*) та деякі ін.

Усі розглядані суфікси також брали участь у продукуванні різного роду віддієслівних іменувань *результатів розумової та інтелектуальної діяльності, соматичних, параметричних назв, номенів, що стосуються економічної діяльності* (мита, податки, побори, проплати) та деякі інші. Невелика кількість відіменникових та відприкметникових дериватів мала, як правило, такі ж значення, як і в девербативів. Загалом же треба відзначити, що кількість вторинних найменувань – іменників із конкретним значенням, що позначали номени живої й неживої природи – не поступалася абстрактним назвам.

До протонульсуфіксальних дериватів слід віднести й деривати з суфіксами, що мали йотовий складник. У суфіксах **-ja** та **-jъ** йот у сполученні з негубними приголосними в праслов'янський період асимілювався попереднім приголосним і зникав, а сполучення губних з **j** на початку слова переходило в сполучення губних з **l** [7, с. 53]. Процес зміни приголосних з наступним **j** був завершений у праслов'янській мові [3, с. 104 та ін.], унаслідок чого відбулася дефонологізація йота. Перед дослідниками мови постає питання глибини відтворення форми твірної основи. Розмежування мети й завдань етимологічного і

словотвірного аналізів спричинило те, що згадані похідні іменники вважають нульсуфіксальними дериватами [див., наприклад, 5, с. 48; 8, с. 5], оскільки введення елемента *j* в утворення типу *гуща* (*gust-j-a*), *суша* (*such-j-a*), які в синхронічному плані мають лише нульовий суфікс, є не що інше, як історичний коментар, але ні в якому разі не синхронна морфонологічна презентація [6, с. 308]. Отже, нульсуфіксальна деривація іменників суттєво збагатилася за рахунок суфіксів *-ja* та *-jъ*.

Розглядані форманти належать до протонульсуфіксальних афіксів, які в праслов'янській мові мали специфічний характер, вони поєднували в собі дві функції: словотвірну й флексійну, тобто виконували роль дериваційних формантів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання. Тематичний суфікс поступово втрачає своє словотвірне значення [8, с. 12–13], згодом він повністю поглинувся флексією. У писемних пам'ятках української мови з найдавніших часів такі структури вже відносять до нульсуфіксальних. П'ять праслов'янських матеріально виражених формантів злилися в одному нульовому суфіксі. Це зумовило його стійкість, конкурентноспроможність серед інших словотворчих засобів. Кількість утворень з цим суфіксом в українській мові постійно збільшується, «нульовий суфікс [...] формує розгалужену систему словотвірних типів у межах трьох словотвірно-семантичних полів – абстрактності, предметності та абстрактності» [4, с. 16], до того ж «функціональна активність нульсуфіксальних дериватів спричинена їхньою потужною впливовою силою – експресивністю» [2, с. 17].

Первинні й вторинні назви, треба думати, часто функціонували паралельно на всіх часових і територіальних просторах Славії, причому одні й ті ж деривати могли входити до різних словотвірних (лексико-словотвірних) типів. Різні суфікси із числа розгляданих нерідко творили іменники з ідентичним значенням типу **běža – běgъ* 'біг'; **obkopa – *obkorpъ* 'окопування кукурудзи, час, коли окопують кукурудзу'; **lotъ – *lotъ* 'спустошення, ламання', **klęka – *klękъ* 'хвороба ніг у гусей, жуйних тварин хвороба, епідемія' тощо. Їхню точну локалізацію в праслов'янських діалектах можна встановити шляхом подальших порівняльно-історичних досліджень. Однак

сучасні паралелі типу українських *хід* – *хода* дозволяють припускати, що такі варіанти могли функціонувати в одних і тих самих праслов'янських діалектах.

Отже, зароджена в надрах праслов'янської мови, нульсуфіксація стала вагомим фрагментом української словотвірної системи, яка впродовж усього писемного періоду української мови справила значний вплив на формування цієї системи, упорядкування її елементів.

Умовні скорочення джерел

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–3.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2001. – Вып. 1–28.

W-Ś Wojtyła-Świersowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotworstwo. Semantyka / Formacje tematyczne. – PAN. Prace Slawistyczne. 30 – Wrocław – Warszawa, 1992. – 185 s.

S Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. Tom 1-3. – 1974–1979.

Література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования, именные основы / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1974. – 379 с.

2. Біленко Т. Г. Поетика нульсуфіксації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Г. Біленко. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

3. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1957. – 368 с.

4. Волинець Г. М. Нульсуфіксація в словотвірній системі українського іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. М. Волинець. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

5. Дубограева М. П. Соотносительные существительные и глаголы в древнерусском языке / М. П. Дубограева // Весник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. – 1969. – № 2. Сер. IV. Філалогія. Журналістыка. – С. 46–50.

6. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 316 с.

7. Шахматов А. А. Очерк древнѣйшаго періода истории русскаго языка / А. А. Шахматов. – Петроградъ, 1915. – 369 с.

8. Wojtyła-Świersowska M. Prasłowiańskie abstractum. Słowotworstwo. Semantyka / M. Wojtyła-Świersowska // Formacje tematyczne. – PAN. Prace Slawistyczne. 30 – Wrocław – Warszawa, 1992. – 185 s.

Petro Bilousenko
The Old Slavonic Origins
of the Zero-Suffixal Derivation of Ukrainian Noun

*The composition of the derivative nouns with the suffix ъ (<-ō), -ъ (<-ī), -а (<ā) in the Old Slavic language and their value were determined. It was also shown what secondary specific semantics derivatives with primary abstract value developed. It was found that these formants in the Old Slavic language had specific nature: they served as derivative means while derivatives indicated belonging to a particular type of declension. Subsequently, the thematic suffix was completely absorbed by inflection and the suffix began to serve a formant role, lacking material expression. Old «alive» suffixes -jai-**jъ** moved to null suffix on the Old Slavic ground, where **j** disappeared in the structure of a word and vanished, causing in non-labial combination of consonants a number of interchanges, and in labial consonants it caused the appearance of **l**. The majority of these Old Slavic word formations moved to the Ukrainian language, making precedent of creating new zero-suffixal substantives with the wide range of lexical word forming meanings.*

Key words: thematic suffix, primary word forming meaning, de-phonologization of **j**, morphological interchanges.